

Hencegő utóhang egy Cs. Szabó László-konferenciához

Avagy a megszakadt történelmi folyamatosság példázata

Alkonyodott. Hiába dugtam orrom az ablakhoz, csak azonosíthatatlan fényeket láttam, Dover híres fehér szikláit nem. Aztán a repülőgép zavartalanul leszállt. 1964 augusztusában a BBC Magyar Osztályának két munkatársa várt minket a londoni repülőtéren. Megérkeztünk. A csoda beteljesedett. Hatalmas megkönnyebbülés volt ez nekem s nem sokkal kisebb társamnak, a fiatalabb kora ellenére jóval magabiztosabb és tájékozottabb orvostanhallgató Sándor Józsefnek. Ezért talán nem is hatódtunk meg túlságosan, hogy Jotischky Laci mellett Rentoul Ferenc személyesen jött ki elénk. Ő vezette az osztályt, munkatársa, Laci pedig nem sokkal volt idősebb nálam, és kéthetes angliai tartózkodásunk programjainak szervezője lett. Napirendünket ő állította össze, ő rendezte a költségeket, és vitt el számos programunkra. Rentoul, az egykori vívó majdnem úgy örült az érkezésünknek, mint mi. Nem is titkolta, aggódott, hogy eltévedünk Bécsben, ahol repülőre kellett szállnunk, mert Budapestről még nem volt közvetlen járat. Félt attól is, hogy végül mégsem engednek ki bennünket.

(Kis híján tényleg eltévedtünk Bécsben, ahová vonattal mentünk. Szerencsésen túléljük a határ- és vámország szorongásokkal járó vizsgálatát – amit nálamnál nagyobb írói erővel örökített meg évtizedekkel később Kertész Imre és farvizén Esterházy Péter –, s megérkeztünk a „szabad világba”. Meg voltunk róla győződve, hogy a repülőjegy fölmutatása ellenében a légitársaság visz ki bennünket Schwechatra. Sőt még egy British Airways útításkát is kapunk ráadásnak. Tévedésünk a BA bécsi irodájában derült ki, s mi összes csomagjainkkal ismét nekiindultunk, hogy az ismeretlen városban – háború előtti térkép alapján – megkeressük azt a teret, ahonnan a buszok indultak. Zsebünkben öt dollár volt, amennyit útlevelünk birtokában kiválthattunk – kizárólag – az IBUSZ belvárosi főirodájában, de egyetlen osztrák schilling sem, és az ottani devizaátváltás lehetőségeiről sem tudtunk semmit. Azt viszont tekebajnok főnököm, aki a sport révén járt Bécsben, gondosan elmagyarázta, hol az kis üzlet,

TAXNER-TÓTH ERNŐ (1935) Széchenyi-díjas irodalomtörténész, professor emeritus. Kőlcsey, Vörösmarty, Eötvös életművének kutatója. *Vérmező – A gillotiné évei Magyarországon* (Bp., 2016) című könyve középpontjában Kazinczy Ferenc áll.

ahol forintért is vehetünk egyet s mást. Azzal kiegészítve, hová dugjam a nadrágom korcában az engedélyezett összeget meghaladó forint bankjegyeket, hogy a vámos meg ne találja, s amiért majd az óhajtott „orkánkabátot” megvehetem. Így jutottunk a Stephansdomhoz, ahol belefutottunk József 7-8 éve ide menekült osztálytársába. Ő aztán meghívott bennünket egy feledhetetlen – „békebeli” – cukrászsüteményre, majd megváltotta jegyeinket, és föltett a repülőtéri buszra. Az árával máig adósa vagyok, csak a nevét felejtettem el. Apám nemzedéke nem kavarodhatott ilyen kalandba. A történetecske inkább a pénztelenül utazgató Kassák önéletrajzába illenék. Csak éppen ő nem volt olyan naiv, mint én.)

Az Angol Rádió közép-európai egyetemistáknak kiírt Shakespeare-pályázata kalóz akció volt, csábító fődíjként a két hétre szóló meghívással, de nem lehetett tudni, mi lesz erre a magyar hatóságok reakciója, hiszen a pályázatról csak azok tudhattak, akik a BBC adásait hallgatták, már pedig az tiltott (és minden lehetséges módon zavart) tevékenység volt. Nekünk, a két magyar első díjasnak, az utazáshoz – életünkben először – meg kellett kísérelnünk útlevelet kapni. Mi és a meghívók is tudtuk, hogy turista útlevelet nehezen adnak, mert ahhoz valuta is járt: a szerencsés kevesek talán hatvan, de lehet, hogy már százdollárnyi forintot válthattak át annak az országnak a pénznemére, amit célként megneveztek. (Ez akkor sokkal többet ért, mint ötvenegynéhány év múlva, de éppen csak a semminél többre volt elég.) A szolgálati útlevél családjaink tapasztalattárában ismeretlen fogalom volt, egyikünknek sem jutott tehát eszébe, s persze azt sem tudtuk, hol igényelhetnénk. Tehát másként, mint meghívás alapján nem mehettünk. De mit szól a rettegett hatóság a BBC meghívóleveléhez? Nem tudhattuk. Ezen bizonyára a pályázat kiírói is eltöprengtek, de nem akarhatták, hogy kellemetlenségünk legyen, ha utunk célját eltitkoljuk. Az a brit diplomáciai siker bátoríthatta föl őket, hogy ez év tavaszán – a Kádár-rendszer önfényezési kísérletének keretében – a Royal Shakespeare Company Budapesten szerepelhetett, két darabjukra bárki jegyet válthatott (akinek jutott), s az előadásokat a magyar sajtó is nagy elismeréssel méltatta. A londoni számítás bevált: az egyik ottani fogadáson a magyar ügyvivővel is találkoztunk, aki ezt kötelességszerűen jelentette a külügy- és egyúttal a belügyminisztériumnak. (Az említett ünnepi alkalomra egyébként az elegáns Dorchester hotel éttermében került sor, ahol a repülőtéri busz jegyének árával sem rendelkező fiúk milliós jövedelmű világhírű színészek, valamint a BBC és a British Travel and Holiday Association igazgatóinak társaságába csöppentek.) Hazatérve, amikor a „kalandot” a Művelődési Minisztériumban számon kérték rajtam, mint egyetemi hallgatón, a tisztviselők jelenlétében el is töprengtek azon, hogyan kaphattunk útlevelet a BBC meghívására! Később tudtam meg, hogy útítársamat is ki- (vagy: meg-)hallgatták, s mindkettőnknek szigorúan meghagyták, hogy erről senkinek, soha nem beszélhetünk. Ha akkor kétségeim lettek volna a kérdezők kilétéről, ebből egyértelműen megállapíthattam, hogy a BM munkatársai voltak. Szerencsémre az ügynek semmiféle folytatása nem lett: tovább dolgoztam segédmunkásként a KISTEXT-ben, és végeztem tanulmányaimat az Eötvös

Loránd Egyetem esti tagozatán. Diplomát négy év múlva kaptam, de akkor már tanítottam a Pamutnyomó Vállalat ipari tanuló iskolájában. Innen kerültem – s ennek a következményéről még szó lesz – 1970-ben a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárába.

(Csak közvetve tartozik ide, a kor jellemzésére elmondom, hogy hazatérésünk után a vízumainkat intéző aranyos brit követségi tisztviselő – neves irodalmárok társaságában – vacsorára hívott Gellért-hegyi lakásába. Két nap múlva munkahelyemen újabb – telefonos – meghívást kaptam, ezúttal a BM-be. Hosszas töprengés után arra jutottam, ez csak vicc lehet, valaki ugratni akar, és nem mentem el a megadott időpontra. Este két rendőr jelent meg a lakáson, hogy az „idézés bűnügyben” feliratú – a kerületi rendőrkapitányságra szóló – „meghívót” kézbesítse. Másnap – munkaidő után, hogy főnökeimnél ne hivatkozhassem rájuk – két „jópofa” civil ruhás fiatalember fogadott, s kifaggatott a követségi vacsoráról. Szó szerint idézték egyik megjegyzésemet. Nem baj, mondták, ők jóindulatúak, megelégednek azzal, hogy többé nem fogadok el ilyen meghívást. Erről a tanácsukról ne beszéljek senkinek, de ne feledkezzem meg róla, ők úgyis mindenről tudnak. Válaszaim alapján nem sokra becsülhetek, ezért beszerzési kísérletre, amire persze csak utólag gondoltam, nem került sor. Az világosan kiderült, nálam sokkal tájékozottabb informátoraimkal vacsoráztam.)

Noha angliai utunk tervéről csak a BBC adásait hallgatók tudhattak, világ-irodalom professzorom – Kéry László – sikeres vizsgám után megkérdezte, hogyan készülök az útra. Érdeklődése jóindulatú volt, s figyelmembe ajánlott néhány személyt és látnivalót. Akkor az utazás megvalósulása (egyebek között, mert még nem tudtam, kapok-e útlevelet) olyan elképzelhetetlen volt, hogy tanácsai közül csak egyre emlékszem: okvetlenül keressem föl Cs. Szabó Lászlót, a „kinti” magyar irodalom legjelentősebb alakját. Előtte persze olvassam el itthon hozzáférhető műveit. Szerencsére apám könyvtárában megvolt a *Haza és nagyvilág*, valamint – és elsősorban – a *Doveri átkelés*. Az utóbbi talán azért, mert ő is ott kelt át a Csatornán, amikor jóval a születésem előtt ösztöndíjasként utazott Angliába, s akkor is, amikor anyámat elvitette oda világot látni. A két háború közti középréteg tagjainak neveltetéséhez szorosan hozzátartozott a nyelvtudás és a külföldi tanulmányút. Cs. Szabó középiskolásként öt nyelvet tanult meg, és bejárta Olaszországot, majd egyetemi patrónusa – Teleki Pál – egy-egy évre Párizsba és Oxfordba küldte. Hasonló külföldi utak mérnök apámnak is magától értetődően hozzátartoztak a szakmai fejlődéséhez. Életformájában semmi nagyobb „ugrást” (váratlan változást) nem okozott, hogy eljutott Angliába, ott évekig dolgozott és tanult, majd bejárta – részben „konferenciaturistaként” – Európa nagy részét. Mivel az ő – fényképekkel illusztrált – történetét kitorölköztetetlen örökségként kaptam, a „doveri átkelés” világválasztó jelentése először (és még olvasatlanul) akkor kaphatott sajátos fényt a tudatomban, amikor a háború kellős közepén a belvárosi Híradó moziban megnéztük az 1941. november 7-ei moszkvai díszszemlét bemutató szovjet propagandafilmét, amit

a magyar hadsereg zsákmányolt, és amelynek bemutatását alighanem a Magyar Testvéri Közösség valamelyik németellenes tagja engedélyezte. Ma is fülemben van, ahogy a Váci utcára kilépve apám megállapítja: „na, kisfiam, ezt a háborút is elvesztettük”. Doverra gondolhattam volna akkor is, amikor – vasárnapi mise helyett – 1944. március 19-én a bevonuló német tankokat néztem a Szilágyi Erzsébet fasorban, és nem volt sehol az a Bornemissza Gergely, aki megállította volna őket. Aztán a szovjet hadsereg jött, és elveszett az otthonunk. Cs. Szabó könyvét három év múlva akkor olvastam először, amikor államosították az egyházi iskolákat, elűzték a szerzetes tanárokat, minket pedig szétszórta különböző általános iskolákba. (Negyedik gimnazistának vallottam magam, de ott nyolcadikba jártam.) Nem volt többé közös mise a munkanappá nyilvánított katolikus ünnepeken, s amikor mi – nemrég még piarista diákok – iskolaidőben mégis elmentünk templomba, az ÁVO vallatószobájában fájdalmasan magyarázták el, mi a lázadás következménye. „Európa ma sem szomorú, de nagyon elszomorító” – olvastam 1948-ban elgondolkodva az író 1936-os megjegyzését. Ő mégis eljutott Doverbe, ahová én talán soha, keseregtem. Az úti beszámoló-
nak álcázott esszéik egyikében találkoztam először a fasizmus és a bolsevizmus lényegi azonosságának gondolatával és Marx (akkor már kötelezően tanított) elméletének közgazdasági cáfolatával. Szembesültem azzal, hogy a születésem időpontja körüli korszak nem egészen olyan volt, ahogyan azt halott apám békés fényképei mutatják. Persze ő is összefényképezte az 1937-es párizsi világiállítás szovjet és náci zászlaját, azaz tudta a két „rendszer” lényegi azonosságát. A *Haza és nagyvilág* tanulmányai arra utaltak, hogy az iskolában emlegetett „Horthy-fasizmus” utolsó időszakában egy tökéletesen fölkészült nemzedék (köztük több Teleki-tanítvány) állt készen az „új” – demokratikus, korszerűbb – Magyarország berendezésére. A *Doveri átkelést* olvasva elcsodálkoztam az író londoni elégedetlenségein, de a háború utáni sorban állós szegénységben inkább az angol jólétről mondtak ragadtak meg. Öt évvel első londoni utam után e könyv hatása alatt hajóztam Doverből (Calais helyett) Boulogne-ba, ott azonban nem maradt időm fölmenni a hegytetőre, ahonnan egykor Napóleon nézett Anglia felé. Az író által megjelenített kép azonban mélyen belém ivódott: eszerint a császár bukását nem szárazföldi vereségei, hanem Trafalgar okozta. Az angolok így látják. Eszembe is jutott ez a magyarázat a csata dicső emlékét hirdető téren, amit a Londonban kószáló nehezen kerülhet el. Sokkal később Lady Hamilton izgalmas figuráján keresztül került érdeklődésem előterébe Nelson admirális, hiszen a kalandos életű asszony szalonja – sikerei csúcspontján – irodalmi központ volt. Így épül be tudatunkba egy ifjúkori olvasmány, amit csak megerősít, ha megismerjük a szerzőjét is.

Nem voltam egészen fölkészületlen, amikor megérkezésünk utáni napon a Magyar Osztály szerkesztőségében találkoztam a *Doveri átkelés* írójával. Fő londoni pártfogóim – Rentoul és Jotischky – jó előre fölkészítettek minket a nagy megtiszteltetésre. Nem emlékszem, hogy aznap vagy később csinálta velünk bemutatkozásként az első rádióinterjút, amit aztán nem adtak le: nyilván sok

marhaságot mondtunk. Utunk végén már fölkészültebbek voltunk, amikor ismét mikrofon elé ültetett bennünket, ez már adásba ment: fölolvastuk pályaműveinket, amit szüleink is hallhattak Budapesten. Már arra törekedtem, hogy a mondatlejtésben híres kulturális jegyzetei hangját utánozzam – sikertelenül. Tudtam, hogy azt a magas, elegáns urat, aki kicsit előkelő idegenként mozgott a BBC munkatársai között, mindenki Csé-nek hívja, de nekem Laci bácsi volt. Nem tiltakozott ellene: diáknak tekintett és az is voltam. A csodálatos angliai tizennégy nap vége felé már az ő diákja is. Sajnos, közel sem azzal az érintkezési gyakorisággal, amivel Nyugaton élő kortársaim találkozhattak velem, akik így közelebb kerülhettek sugárzó szelleméhez. Nem lehetett „osztályfőnököm”, noha valószínűleg legnagyobb adottsága az volt, ahogy negyvenéves korára, 1944-re kortársai szemében írói teljesítményénél jóval nagyobb tekintéllyé nőtt, és azt hazájától elszakadva is meg tudta őrizni. Igaz, jóval szűkebb körben, de a külföldön élő fiatalabbak szemében olyan legendás magasságba emelkedve, amivel itthon senki sem dicsekedhetett. (A belső szakadás egyik vagy másik szempontból kérdőjeleket rajzolt mindazok tekintélye mellé, akik nem mindenben illettek a „hivatalos” értékrend kimerevített keretébe.) Hadd ismételjem meg a bekezdés első mondatából azt a mentegetőzést, hogy nem voltam *egészen* fölkészületlen. De még csak a nevét sem hallottam Marquis de Sade-nak vagy a charentoni elmeegógyintézetnek, el sem tudtam képzelni Francis Bacon festészetét, addig nem érdekelt Thomas Beckett alakja, még fényképről sem láttam a híres angol székesegyházakat. Főleg nem Csé szemével, aki minden utazása előtt történeti és művészettörténeti szempontból egyaránt alaposan tanulmányozta azt, amit „meg kellett” néznie, s amit – számos beszámolója és Szőnyi Zsuzsa önéletrajzi könyvének tanúsága szerint – a helyszínen szinte csak ellenőrzött, olyan-e, ahogy olvasmányai alapján elképzelte. És amit olvasóinak vagy útítársainak – illetve ekkor nekünk – nagy székértelemmel magyarázott el.

Nagyon sok ilyen esszéjét el kellett később olvasnom, hogy megértsem, miért kereste – öntudatos magyarként – Londonból is – mindenütt az itáliai hatásokot, hogyan alapozta meg széles (egyszerre angломán, franciaimádó és németeket, hollandokat, belgákat jól ismerő) műveltségét az a latin kultúra, ami az én nemzedékemet még megérintette a piarista gimnáziumban, de azóta sikerült majdnem teljesen eltüntetni. Azoknak, akiknek a háború előtt és alatt időnként azért kellett fohászodniuk, hogy „ne legyünk német gyarmat”, fontos volt, hogy kulturális gyökereink német kapcsolatai helyett azok latin szellemiségét hangoztassák. Minket, akik az ötvenes években váltunk felnőtté, a történelem megajándékozott egy igazi forradalom (és szabadságharc) óriási élményével, de jóvátehetetlenül elvette tőlünk a műveltté és európaivá válásnak azt a lehetőségét, ami apáink – benne Csé – nemzedékének magától értetődő adottság volt. Csé esetében valójában fordítva jött létre az, amit csodálunk: egy hatalmas műveltségi anyagot magába szívó fiatalember bontotta ki írói képességeit. Ezért háborodott föl (nem sokkal a forradalom előtt Londonban) a *Körhinta* írójaként Cannes-ba eljutó Sarkadi Imre irodalmi és társadalomtörténeti tájéko-

zottságának szűkre szabottságán, és írta szemrehányóan: „Magyarországon is meg lehet tanulni angolul, franciául”. Noha csak néhány éve hagyta el az országot, amelynek sajtóban megjelenő híreit gondosan számon tartotta, mégsem tudta elképzelni az itthoni művelődés (ha nem is lehetetlenségét, de) nehézségeit. Mi nem jártuk be Európa országait, s ha – később – mégis eljutottunk valahová, nem volt sem időnk, sem pénzünk, hogy az ő alaposságával nézzünk meg mindent, amit a művelődéstörténet fontosnak minősít. Alig volt vége a háborúnak, Csé jó néhány íróársával abba az Európába tért vissza, ahol nyelvileg, anyagilag, műveltség tekintetében egyenrangú polgárnak érezték magukat. Soha nem találkozott azzal a türelmetlen „kiéhezetséggel”, amit a határok hosszú lezárása, majd (mindég egyeseknek) kivételes kegyként való rövid és egy alkalomra szóló meg-megnyitása hozott magával: a kisebbségi érzéssel, ami elfogott minket a jólétbe szokott államokban. Azok sem értették ezt, akik jóindulatú – de mindég megalázó – módon segítettek minket a ránk kényszerített ügyeskedések sikeres megvalósításában. Csé egyik korai novellájának hőse Milano utcáin bolyongva a Scala elé jut. Az előadás már megkezdődött, de ő könnyedén előhúzza egy (ottani) operajegy árát, odaadja a portásnak, aki csendben leülteti egy székre. Elképzelhetetlen, hogy ez velem vagy magyar kortársaim nagy többségével megtörténhetett volna. A világ fizikusainak élvonalában tartozó barátom évente elmegy Veronába, hogy megnézzze és meghallgassa az Aréna opera előadásainak egyikét. A lehető legrövidebbre szabja ott töltendő idejét, a legolcsóbb szállodában lakik, és a legfelső szektorba vált jegyet. Mai jövedelméből talán többre is telne, de nem tud kilépni annak az anyagiból tudatívá vált csapdának a fogságából, ahová a sors beszorította. Mégis boldog (tőle függetlenül: velem együtt), hogy azok közé tartozik, akik eljutottak Veronába, látták, hallották a hatalmas operaélményt. (Ami az előző nemzedéknek magától értetődő volt, a mienkben feloldhatatlan hiány görccseként maradt meg. Ez talán csak unokáink mostanában felnőtté váló nemzedékében oldódhat föl, akik – ha családjuk erre eleget áldozott, mert a közoktatás e tekintetben aligha adja meg a lehetőségeket – már jól beszélnek idegen nyelveket, s úgy utazhatnak, ahogy Csé számára magától értetődő volt.)

A Magyar Osztály szűk szobáiban, ahol persze csak azok voltak bent, akiknek az aznapi adásban dolguk volt, a mi megjelenésünk eseménynek számított, ami azonban nem zavarhatta meg a napi munkát. A vezető állásban levők ropant büszkéek voltak rá, hogy ott vagyunk, a többiek viszont nem nagyon tékozolták idejüket a két félszeg, elvárásolt állapotban levő, helyét persze nem találó fiúra. Mintha magunkkal hoztuk volna a gyanakvás légkörét, amiben otthon éltünk: nemcsak arra kell vigyázni, hogy mit mondunk, de arra is, mit hallunk meg. (Rentoul figyelmeztetett: mindenütt lehetnek – vannak – besúgók.) A Közép-Európai Osztály akkori vezetője (Mr. Gregory Macdonald) vérbeli angol úr volt, aki szívesen foglalkozott volna velünk többet is, ha nyelvtudásunk fogyatékosága ezt nem nehezíti meg. Ez persze nem akadályozta Rentoult és a magyar adások másik régi vezetőjét, Tarján Györgyöt – egykori

színházi embert –, hogy elmondják életüket, szóljanak nehézségeikről, a munkájukról, a háború alatti sikereikről, az angol-brit életformáról, s gondosan kerüljék, hogy a politika kényes világába betekintést nyújtsanak nekünk. Mindent megtettek azért, hogy minél több feledhetetlen élménnyel menjünk haza. Hálásan gondolok rá, hogy amire alkalom nyílt, arra igyekeztek kinyitni a szemünket. Emlékük így maradt meg bennem, nincsenek olyan műveik, amelyeket időnként újra kellene olvasnom.

Csé előkelősége (magyarul: kiválósága) benne volt a megjelenésében, s még inkább az írásaiban, amelyeket jól ismertünk a rádióból, ahol jellegzetes hangján, sajátos hanglejtésben fölolvasta azokat. Futó benyomásom szerint – vezetőik és munkatársak egyaránt – nagyon is méltányolták, hogy hosszú ideig vezette a Magyar Rádió irodalmi osztályát. Nem csupán egyike volt a BBC által foglalkoztatott magyar íróknak, hanem vele volt jelentős rádiós szakértelmének és tapasztalatainak tekintélye is. Velünk azonnal megtalálta azt a fölényes és mégis barátságos, a távolságot érzékeltető, azon belül viszont befogadó, szívélyes hangot, amivel elvarázsolt minket. (Legalábbis engem.) Az ő kezébe összpontosult a pályázati ügy, s ezért ismerhetett bennünket írásainkból, azok pozitívumaiból és fogyatékoságaiból. S ez elég is volt neki ahhoz, hogy másoknál jobban érdekelje, kik vagyunk, főleg pedig mivé lehetünk. A közelébe került ötvenhatos fiataloktól sokat tudott lehetőségeink korlátairól, ezért velünk kevésbé volt szigorú, mint egy évtizeddel korábban Sarkadival és másokkal. Elvárta véleményünk kifejtését azokról a színelőadásokról, amelyeket ő választott ki nekünk, valamint filmekről, múzeumokról, amit láttunk. Majd részletesen elmagyarázta, mit nem vettünk észre, mit kellene másként fölfognunk, más összefüggésrendszerbe helyezni. Nehéz földézni, engem mi ragadott meg a rengeteg élményből. Francis Bacon művészete ezek közé tartozott, valamint az is, hogy a költő William Blake milyen jól rajzolt, no meg persze a múzeumi falakon gazdag változatosságban látott Turner jellegzetesen angol művészete. A Beatles-re nem kellett külön fölhívni a figyelmünket: a Piccadily Circus hatalmas reklámja megkerülhetetlenül tudatosította, hogy ők „a” szenzáció. Ahogy valószínűleg kiemelkedett a nagy kínálatból a Thomas Becketről szóló film is. És Csé tudta, meg kell nézetnie velünk a középszerű Peter Weiss világsikerűvé váló darabját, aminek hosszú címét Marat/Sade-ra rövidítették. (Ma már az esemény színháztörténeti fontosságához képest kevesen emlékeznek a *Jean Paul Marat üldöztetése és meggyilkolása, ahogy a charentoni elmeegógyintézet színjátszói előadják De Sade úr betanításában* című darab 1972 szeptemberi magyarországi bemutatójára, pedig az is nagy esemény volt.) Ehhez képest a három kitűnő Shakespeare-előadás, amire eljutottunk, majdnem belefért a színházról alkotott ott-honi fogalmainkba, amit Laci bácsi persze rövid megjegyzésekben is igyekezett kitégíteni, hiszen az itthoninál sokkal mozgalmasabbak, látványosabbak voltak. (Igaz, nyelvileg nekem eléggé követhetetlennek bizonyultak.) Az ő javaslatára néztük meg az angol gótika leghatalmasabb emlékei közül Ely és Canterbury (majd Coventry régi-új) katedrálisát, kerestük föl a cambridge-i és oxfordi egye-

temet. Az ő javaslatára jutottunk el Stratford upon Avon-be (kísérő nélkül, kettesben vonatozva!), és talán már londoni visszaérkezésünk napján – előzetes meghívás alapján – vacsoravendégei lehettünk. Sándor József nálamnál jobban nevelt fiú volt, így kevéske fontunkból vettünk ajándékba egy üveg francia vörösbor, és hosszan kerestük az egykori „királyi istállókat”. Több járókelőt is megkérdeztünk (és a helyi nyelvjárás miatt félreértettünk), mire megtaláltuk a Gloster Mewst 48-at, és becsöngettünk abba a fantasztikus lakásba, ahová a jó sors még néhányszor elvitt.

Csöngetésünkre Csé lejött elénk az istállószerint található könyvtárba, és olyan könyvekre hívta föl a figyelmünket, amelyekről – a vasfüggöny mögött – nem is hallottunk. Voltak közöttük kint élő magyar írók, világhírű angol, francia, német, olasz szerzők. (Köztük Orwell és Koestler.) Elégedetlen lehetett díjazott pályaműveinkkel (legalábbis az enyémmel, amit meg is mondott, noha akkori elvárásolt állapotomban nem igazán fogtam föl „becsomagolt” kritikáját). Mindenesetre egy kis Shakespeare-könyvtárt válogatott össze nekünk és adott emlékül, hogy járatosabbak legyünk az újabb szakirodalomban. Kiderült, hogy Babitsot személyesen ismerte – fiatalabbként is Mihálynak szólíthatta! –, s talán tőle kölcsönözte, amit ő is hangoztatott: a soha meg nem elégedés elvét, amit igyekezett az én fejembe is átültetni. Akkor még élt második felesége, Bözsi néni, ő készítette a két örökök éhes fiúnak azt a vacsorát, melynek fogásaira nem emlékszem úgy, ahogy Csé emlékei sorában ízletes étkezéseket is részletesen megörökített. Annál inkább az emeleti szoba ebédlőasztalára, ami úgy volt megterítve finom porcelánnal és ezüst evőeszközzel, ahogy ezt utoljára közel húsz évvel azelőtt láttam. A történelemnek az a megszakíttósága, ami a mi életünket meghatározta, egy vacsorányi időre folyamatosnak tűnt. Emigráns volt – vagy ahogy itthon mondták: disszidens –, de az otthoni irodalomból mindent és mindenkit ismert, olvasott. Ahogy a „kinti” kortársainkat pártfogolta, úgy érdeklődött minden iránt, amit az utána következő nemzedék a „létező szocializmus” viszonyai között alkotott. Ide értve azokat a nála fiatalabb, de 1964-re „befutott” írókat, akikről hangsúlyozott megbecsüléssel beszélt, s ha eljutottak Londonba, készséggel pártfogolta őket. „Itt alszik Gyula, ha Londonban jár – mutatott egy díványra. – Volt, hogy egésznap ki sem mozdult innen, hanem olvasott valamit, amihez otthon nem férhetett hozzá.” Elvárta, hogy tudjuk, Gyula Illyés keresztneve, aki már a háború előtt is barátja volt, s mi kellő hazai magasságban láttuk a költőt, aki megengedhette magának, hogy egy teljes napig ne járja azt a várost, ami nekünk befogadhatatlan csoda volt.

E sajátos szemnyitogató, látóhatárokat tágító irodalomóra (órák!) szerteágazó tematikáját persze nem őrizte meg az emlékezetem, de évtizedekre meghatározta érdeklődésemet. Csé, aki egyik könyörtelen hangvételi írásában az általam nagyra becsült Szauder József „nyelvi rémtetteiről” értekezett, élesen hangsúlyozta irodalmi-művészeti ízlésének és fölfogásának különbözőségét a hazaitól. Első londoni megszólalása, főleg pedig a lakásába lépés pillanata óta semmi kétségem nem lehetett, hogy az a szabadság, ami minden szavában,

minden általa megmutatott könyv kiválasztásában megnyilvánult, alapvetően más – és úgy éreztem: összemérhetetlenül nagyobb – lehetőségeket biztosít számára, mint bárkinek, aki Magyarországon él. (Utólag jöttem rá, hogy a háború előtti időszakban is teljesen szabadon fejtette ki nemcsak értékkeserő irodalmi véleményét, de a kormánypolitikától – noha a rádió egyik vezetőjeként szolgálatában állt – bizony elég gyakran eltérő nézeteit is.) Ugyanakkor a BBC nem csupán megélhetési és alkotási lehetőséget adott, de a maga sajátos szellemi örvényébe őt is beszippantotta. Csé kezdetben kíméletlen jegyzetekben ostromozta a hazai irodalmat; 56 után viszont – noha hű maradt kritikus szelleméhez – sokkal megértőbb lett, igaz, az irodalom is több lehetőséghez jutott a Kádár-Aczél-korszakban, mint Rákosi és Révai idején. Sokan azok közül, akiket súlyosan elmarasztalt, amire mi Londonba jutottunk, (és később) kedves vendégei lettek. Közben írásainak hangnemével együtt megváltozott az ő nyelve, beszédmódja is. Nem lett hűtlen latin és olasz szerelmeihez, de a régebbi és a szorgalmasan olvasott újabb angol irodalom s annak a szelleme – különös módon fölerősödött a BBC közegében, és ez írói világára is hatással volt. Évtizedekkel később, amikor a kilencvenes években Jotischky Laci elkezdett magyar újságokba londoni tudósításokat írni, akkor döbbsentem rá, hogy ezek még csak nem is hasonlítanak a legjobb tollú magyar kollégái által közzétettekhez. Fölépítésük, mondat szerkesztésük, a hírek sajátos nyelvi kiemelése mind-mind arra vallott, ő a BBC iskoláját járta ki, annak különleges angol szellemében fogalmaz. Az meg csak Csé halála után vált számomra világossá, hogy ez a szellem a Magyar Rádió egykori vezetőjét, a Nyugat munkatársát is magával ragadta, aki (az egyetemi tanulmányait már ott végző Jotischkytól eltérően) „kész” íróként, kiművelt emberfővel érkezett Londonba. Az angol hagyomány mégis módosította nyelvét, átformálta szellemét, befolyásolta befogadó és továbbadó képességét, és egy Magyarországon akkoriban nem létező világgépet alakított ki benne. (Mindezt – ha nem is olyan erősen és jellegzetesen, mint Jotischkynél – a mélyebb magyar irodalmi gyökerekkel bíró Sárközi Mátyás írásaiban is megfigyelhetjük. Érdekes módon viszont – például – Határ Győző, aki szintén a BBC munkatársa volt, mintha teljesen kívül maradt volna e hatásokon.)

A sors úgy hozta, amikor öt évvel később már turistaként ifjú feleségemmel jártunk Londonban, Laci bácsi csinált velem egy interjút, hogy kapjak némi pénzt, de a hazai hatalom mégse tudjon a Bush Housban tett (otthonos) látogatásomról, nem adták le. Vacsorára is meghívott minket, de nem az otthonába, hanem egy olasz vendéglőbe. (Nem emlékszem, hogy azért, mert ekkor már nem élt Bözsi néni, vagy más megfontolásból. Mondanom sem kell, hogy fogalmam sem volt, mi a különlegessége a vendéglő olasz voltának, aminek kiválasztása egyrészt az ő Itália-szerelméből következett, másrészt az angol koszt rosszaságához fűződő legendából. Természetesen azt is tudta, hogy itthon nem lehet borjúhúst kapni, ezért azt rendelt. Az elkerülte a figyelmét, hogy a bölcsészkar épületétől nem messze, a Váci utcában akkoriban olcsó Chiantit ihatunk, de annál jobbat töltetett poharunkba! Nekünk Londonban egyszer futot-

ta olcsó indiai vendéglőre – nagy kivételként, mert többnyire konzerven éltünk –, ahol olyan erős volt a chili, hogy a mi pénztárcánkhoz képest méregdrága ételt végül nem tudtuk megenni.) A vacsora természetesen művelődéstörténet óra volt. Először elborzadt attól, hogy két hét alatt be akarjuk utazni mindazt, amire éveket kellene fordítanunk. Három nap Párizs, hányta a szemünkre, semmi. Csak az időtöket tékozzoljátok, de azért részletesen elmondta, mi mindent nézzünk meg okvetlenül. Ha ismét kapunk valutát, Olaszországba menjünk, tanácsolta, de ne markoljunk megint túl sokat. Mondanom sem kell, olyan tanács volt ez, amit nem tartottunk be. Hiába tudott mindent rólunk, életünk megszokott korlátait még ő sem tudta egészen fölfogni.

Legközelebb egy nagy kéziratgyűjtemény hazahozatala végett jártam Londonban, amikor Csét újból meglátogathattam a Mewsban. Három angol tárgyú könyvből kettőt már magammal vihettem, azt reméltem, azt hiszem, hiába, a Dickensről szóló fölkelte az érdeklődését. Tudtam, régebben is foglalkozott vele, de azt nem árulta el, hogy róla szóló nagy tanulmánnyal tér majd vissza a magyarországi irodalomba. Amikor írása a *Nagyvilág*ban megjelent, meg kellett állapítanom, hogy látóköre nem csupán nagyobb, de más is, mint amit én a szakirodalomként fölhasznált munkákban találtam. Más írásaimat igen szigorúan bírálta el, de a *Három költő* hajdani írója helyeselte, hogy fő figyelmem a romantika körüli időszakra irányul. Kérdezett is néhány dolgot (magammal nem vitt) egyetemi doktori és kandidátusi értekezésemről. (Bizonyára jóváhagyja, ha megéri, hogy irodalomtörténész pályafutásom később XVIII–XIX. századi témákban teljesebb ki a Debreceni Egyetemen.) Ekkor azonban múzeumi munkám legérdekesebb része a hagyatékok gyűjtése volt. Ennek keretében hoztam haza Bradfordból és Londonból fontos kéziratokat. Amikor ezen a címen újból eljutottam Londonba, őt nem találtam BBC Magyar Osztályán.

1983 nyarán ismét izgatottan készültem az angol fővárosba. Úti célom a múzeumi világszervezet, az ICOM közgyűlése volt. Külföldi kollégáim előre tájékoztattak: komoly esélyem van arra, hogy megválasszanak az Irodalmi Múzeumok Nemzetközi Bizottsága elnökének. Mivel e tisztség egyúttal a szervezet tanácsadó bizottsági tagságát és a mindezekkel járó világjáró lehetőségeket (kötelezettségeket) jelentette, bizony nem kis tétje volt az utazásomnak. Nem csoda, hogy a repülőgépbe szállva a folyosó mellett ülő utastársammal mit sem törődve törtetem be az ablak melletti helyre, ahová a jegyem szólt. Alig tettem le magam, amikor szomszédom rám köszönt: szervusz. Döbbenet fedeztem fel, hogy az a botjára támaszkodó „öregember” (fiatalabb volt, mint én most), akinek hosszú lábain (elfojtott szemrehányással, hogy nem áll fel) átcsörtettem, Cs. Szabó László.

Szégyenkezve kértem bocsánatot, és eldicsekedtem utam céljával. Ő meg elpanaszolta betegségét, megindokolta, hogy miért bízik jobban magyar orvosában (illetve orvosnőjében). Hozzátette, félig meddig már hazaköltözött (ő, az emigráció írófejedelme!), és azt akarja, hogy Sárospatakon temessék el, mivel Kolozsvár nem jöhet szóba. Ekkor már készen álló végrendeletének korai vál-

tozatában könyvtárát a Sárospataki Kollégiumra hagyta. Hosszú a repülőút Londonba, s mivel már régóta kéziratári feladatokat végeztem, majdnem két évtizednyi ismeretség alapján föl kellett tennem a kérdést, mit tervez levelezésével, kézírataival. Gondos és határozott ember volt, ezért meglepett bizonytalan válasza. Talán eddig ez valahogyan kívül maradt a figyelmen? Vagy inkább félt idegen kezekre bízni azt, amiben elfeledett titkai is lehetnek? Beszélgetésünkben hangot adott aggodalmának, hogy levelezését lefoglalja a belső karhatalom. Nem válaszolhattam mást, csak azt: megtehetik. Mindent megtehetnek, de olyan rengeteg anyagot őriz az Irodalmi Múzeum, közte például Ignotus Pál politikailag sokkal kényesebb hagyatékát, valamint más bizalmas leveleket is tartalmazó Angliából hazahozott kéziratgyűjteményt, hogy ez nem valószínű. A kutatásnak pedig szigorú szabályai vannak. A haldokló Lukács György hangszalagra rögzített emlékezéseit persze Aczél elvtárs utasítására elvitték a pártközpont emberei, de a kéziratárban – tudtommal – eddig még nem vizsgáldták.

Londonban Csét betegkísérő várta, ezúttal nem kereshettem föl. Véletlen találkozásunk után nem láttam többé. Halála után tudtam meg, hogy utolsó végrendeletében könyvtárát valóban Patakra, kézíratait azonban a Petőfi Irodalmi Múzeumra hagyta.

Évégett jutottam el utoljára a Gloster Mewsba: engem bíztak meg a hagyaték hazaszállításával, amit egy sárospataki kollégával kellett megszerveznünk. Ezúttal nem kaptam elegáns és finom vacsorát, de munkavégi beszélgetéseinkhez remek calvadost ittunk az író fiával, Szabó Andrással és Czigány Lóránttal. A nehézségeink azzal kezdődtek, hogy az irattartókba (vagy azokba sem) csoportosított kéziratot anyagot és a könyveket (köztük füzeteket) szállításra alkalmas módon kellett összerendeznünk. Ehhez azonban semmiféle csomagolóanyagunk nem volt, és persze pénzünk sem, hogy azt megvegyük, vagy a munkát esetleg egy erre szakosodott cégre bizzuk. A népi demokrácia nagyvonalúságába csak kiküldési költségünk fért bele. Megfelelő dobozokat kellett tehát szereznünk. Évégett András (vagy/és Lóránt?) kocsijával fölkerestük a tágabb környék minden bevásárlóközpontját, ahol a szemétre vetett, fölöslegessé vált dobozok kupacaiból kiválogattuk a méretre alkalmas darabokat. Vigyáznunk kellett, hogy használt kartonpapírjuk elbírja a meglehetősen súlyos terhet, hogy akkora méretűekbe csomagoljunk, amit még meg tudunk emelni, és elég tiszták legyenek céljainkhoz. Több száz darabot gyűjtöttünk – több nekifutásban, hiszem nem tudhattuk előre, mennyire lesz szükségünk. A teljes anyag becsomagolását úgy kellett elvégeznünk, hogy rá lehessen írni (nagyjából) mi van benne. Napokig csak ezen dolgoztunk, mert fenyegetően közel volt az az időpont, amikor lejár a kiküldetésünk, és megérkezik egy magyar kamion, hogy – forintért, ami küldőink számára fontos szempont volt, mert devizához erre a célra ők sem jutottak – Budapestre és Sárospatakra szállítsa a rakományt. Az adott időpontra készen lettünk, jöhetett az újabb calvados – vagy talán Laci bácsi emlékére ekkor már vörösbort ittunk. Aztán már csak ki kellett hordani

a dobozokat a ház elé, ahol földagattuk a gépkocsivezetőnek, aki megtöltötte velük a kamion egész rakterét. Nekem, nem volt ez rendkívüli feladat: munkakörömhöz hozzátartozott az ilyen típusú munka. Miután a kamion elment, becsuktuk a kaput, de talán még maradt előző napról valami ital, amivel lemostuk szomorúságunkat. Én azért, mert utoljára jártam a Gloster Mewsban, András és Lóránt pedig életük egy fontos darabját veszítették el.

Csé a túlvilágról mosolyogva nézhetné a díszes kis társaságot.

Bészabó András: Allegro barbaro III. (olaj, farost, 2013)